

datum in procedure: 25 APR. 2002
datum aanwijzing: 27 FEB. 2006
errata:

DEFINITIEF

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van
het beschermde stadsgezicht
Leeuwarden, Noordersingel/Westersingel,
gemeente Leeuwarden
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Noordersingel (foto Dick v.d. Heijde jr, 2000)

LEEWARDEN,
STADSGEZICHT NOORDERSINGEL, WESTERSINGEL

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads-of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de Ruimtelijk Ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850 - 1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van het stadsgezicht Noordersingel, Westersingel te Leeuwarden vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding

De Noordersingel, Harlingersingel en Westersingel maken deel uit van de gordel om de omgrachte binnenstad, waarvan de oostelijke en zuidelijke singels geheel en de westelijke singel deels reeds behoren tot het beschermde stadsgezicht. Het gebied ligt ten noordnoordwesten en westen van de stadsgracht en wordt begrensd door de stadsgracht ten zuiden en ten oosten, de hoek van de Spanjaardslaan aan de noordoostzijde, de zuidelijke hoek van de Elizabethstraat aan de zuidwestzijde en ten noorden en westen de achtererfgrenzen van de singelbebouwing inclusief die van de beide zijden van de Elizabethstraat. De noordelijke en noordwestelijke gedeelten van het gebied liggen tegenover de groenste gedeelten van de binnenstadsrand: de Wissesdwinger, Prinsentuin, en Vrouwenpoortsdwinger; het zuidelijkste gedeelte tegenover de kade van de Westerkade.

De singelbebouwing van villa's, herenhuisen en burgerwoningen, vrijstaand of geschakeld in kleine ensembles, is op ruime percelen met voortuinen tot stand gekomen in de periode van 1865 tot 1910. Bij de entree van de Spanjaardslaan is de gesloten bebouwing aan de noordzijde ver teruggerooid. Aan de Noordersingel tussen de Transvaalstraat en Paul Krugerstraat vormt het terrein met de gebouwen van het voormalige Diaconessenhuis een grootschalig element; oostelijker, voorbij de meander, staat het andere bijzondere element, het Marcellis Govertsgasthuis, waaraan een poortje en een steen uit de 17de eeuw geregistreerde rijksmonumenten zijn. Aan de Harlingersingel zijn het naar achter gerooide blok van herenhuisen in etagebouw en de ten zuiden daarvan gelegen voormalige herberg grootschalige elementen. Voor het weer zuidelijker, tussen Harlingerstraat en Tramstraat, gelegen bouwblok met aaneengesloten burgerwoningen is nog een bouwblok gelegen met dikwijls vernieuwde bedrijfspanden die zonder voorerven ruimtelijk een omkering in het singelgebied betekenen. Ten zuiden van de Molenstraat grenst het Westerpark aan de Westersingel met in de zuidoostelijke begrenzing een bebouwingsstrook en -blok van losse en gekoppelde villa's en herenhuisen. Ten zuiden van de Fonteinstraat behoort de achter de Westersingel krommende Elizabethstraat met de bebouwing aan weerszijden bij het Singelgebied; de singel met bebouwingsstrook van de Westersingel tussen de twee uitmondingen van de Elizabethstraat maakt al deel uit van het beschermde stadsgezicht.

Spanjaardslaan (nrs 1 en 2-12d), de Noordersingel, Harlingersingel en Westersingel, een niet planmatig opgezet, maar zich naar het daar bestaande structuurelement van de stadsgracht gevoegd en geleidelijk gegroeid gebied, is de noordelijke en westelijke buitenruimte van de vrij gave stadsgrachtszone, die deels uit aaneengesloten wanden, deels uit losse elementen van grotendeels voornamelijk en gevarieerde bebouwing bestaat; aan de noordzijde langs een kade met een groene oever en een dichte zoom van lindes en aan de westzijde langs een bemuurde kade die minder dicht met bomen is beplant. Van de stadsgrachtszone, grotendeels al beschermd vanwege het voornamelijk voorkomen, maakt het een onlosmakelijk onderdeel uit.

Ontwikkelingsschets

Nadat het stadsbestuur had afgezien van het voornemen om de stad of haar vestingwerken verder uit te breiden, viel in 1639 het besluit om de boorden van de stadsgracht aan de buitenzijde te voorzien van een aaneengeschakelde wandelplaats. Er werd begonnen aan de enigermate bebouwde Grachtswal, de huidige Zuider- en Oostergrachtswal. Die singels werden beplant met bomen en voorzien van een stenen voetpad. In 1641 volgden de noordelijke en westelijke gedeelten die met iepen werden beplant en van een pad van puin en schelpen werden voorzien. Stadsgeschiedschrijver Fiekhoff (1846): "Onder zulke omstandigheden werd te dien tijde deze 'playsante singel', gelijk SCHOTANUS hem noemt, verordend; eene wandelplaats, waaraan ieder ingezeten dezer stad met regt zoo groote waarde hecht; wier kommer in den zomer allen standen verademing aanbiedt; welke ons, gedurende het ongunstige wintersseizoen, gelegenheid schenkt, om de stad niet als een kerker te beschouwen, en voor wier aanleg wij onze vaderen te dankbaarder zijn, naar gelang zoo weinige steden des vaderlands het voorregt van het bezit van zulk een vast en net beplant wandelpad rondom de stadsvesten met ons deelen."

In dit noordelijk en westelijk singelgebied zijn enkele ontwikkelingsbewegingen aan te wijzen. In het noordelijk gedeelte is de beweging van oost naar west geweest; in het westelijk gedeelte eerst een beweging van noord naar zuid en na de aanleg van de tramweg ook van zuid naar noord. Tot in de 19de eeuw is in het noorden de door bomen omzoomde en van de landerijen door een sloot

afgescheiden singelweg blijven bestaan. Het hele gebied bleef nagenoeg onbebouwd.

In het uiterste noorden van het betreffende gebied heeft in 1859/'60 een belangrijke herstructurering plaatsgevonden. In het kader van het door de provincie geïnitieerde verbetering van het grootscheepsvaarwater tussen Harlingen en Dokkumer Nieuwe Zijen werd in 1859/'60 na aankoop van particuliere gronden vanaf de westelijke flank van de Wissesdwinger de stadsgracht in rechte lijn naar de Ie doorgetrokken. De uitgegraven aarde werd in het stuk stadsgracht voor de Noordekade geplempt, waardoor die kade tot Noorderweg veranderde en de buitengebieden Arendstuin en Reindersbuurt binnen de structuur van de binnenstad werden gebracht. In het verlengde van de Noorderweg is de Noorderbrug over de stadsgracht geslagen en aansluiting gezocht met de oude Spanjaardslaan, waardoor aan de noordzijde een pleinachtige ruimte ontstond. Aan de andere zijde van deze laan lag de lijkvaart naar de Algemene Begraafplaats verderop aan de Spanjaardslaan.

Westelijker stond op de plaats waar thans de aansluiting van de Singelstraat op de Noordersingel ligt, een leerlooierij die in de 19de eeuw tot uitspanning De Gouden Bal werd verbouwd en in 1876 is afgebroken. In 1840 werd de Harlingerstraatweg bijna geheel op een oud dijktracé aangelegd. De straatweg bleef langer dan een halve eeuw onbebouwd op het buiten Veldzicht en de in 1864 gestichte villa Baensein na. Aan de Harlingersingel stond buiten de Vrouwenpoort bij de entree van de stad een herberg. Iets zuidelijker, nabij de westelijke singel, een puinweg tussen de Vrouwenpoort en het Verlaat, stond molen Het Lam.

In het noordelijk singelgebied zijn de bouwactiviteiten in 1865 aangevangen met de bouw van een landhuisje op de hoek van de Noordersingel en de Spanjaardslaan oostzijde, twee jaar later gevolgd door een reeks huizen die door een timmerman voor eigen risico werd gebouwd. De bewoners mochten de sloot tussen de erven en singel dempen op voorwaarde dat ze er een riool in zouden leggen en de erven met hekjes van de openbare weg zouden afscheiden. Deze en volgende bouwinitiatieven hebben een nagenoeg gesloten bebouwing opgeleverd. Toen de eigenaresse van De Gouden Bal het van de singel tot de Spanjaardslaan strekkende erf als bouwterrein wilde verkopen, liet de gemeente

weten het voor een geregelde uitbreiding van de stad wenselijk te vinden om van het punt waar de herberg stond een verbinding met de Spanjaardslaan tot stand te brengen. Na de overeenkomst werd de herberg afgebroken, rooide de gemeente er straten en legde riolen, waarna het terrein in bouwpercelen werd verkocht. Zo ontstonden Singelstraat en Looyerstraat. Ten oosten van de aansluiting van de Singelstraat kochten de voogden van het Marcellis Govertsgasthuis in 1877 een stuk grond aan waarop in het nieuwe, vleugelvormig op het zuiden gerichte gasthuis gesticht werd. Met de bouw van de ernaast liggende villa in 1880 was de Noordersingel van Spanjaardslaan tot Singelstraat volgebouwd. Voorlopig werden geen nieuwe initiatieven ondernomen, maar in 1893 kwam ongeveer midden tussen de Singelstraat en Spanjaardslaan (westzijde) het nieuwe Diaconessenhuis tot stand. Spoedig hierna werd het stuk tussen dit ziekenhuis en de Singelstraat met gekoppelde herenhuizen bebouwd. Ten westen van het Diaconessenhuis is in de jaren rond 1890 meest losse villabouw tot stand gekomen. Omstreeks 1910 was de gehele Noordersingel bebouwd.

Aan het begin van de Harlingerstraatweg zijn eind-19de eeuw de eerste losstaande herenhuizen tot stand gekomen, bouwactiviteiten die daar pas na de Eerste Wereldoorlog werden voortgezet. Aan de Harlingersingel is in 1898 op particulier initiatief een sterk teruggedrooid blok etagewoningen op het terrein van de herberg tot stand gekomen. De herberg De Groene Weide is in de jaren 1920 geheel vernieuwd. Thans herbergt het gebouw winkels. Dichter bij de Vrouwenpoortsbrug stond enige gevarieerde bebouwing met bedrijfsbestemmingen, onder meer een wagenmakerij aan Harlingersingel en daarachter is omstreeks 1902 als gevolg van het tramtracé een straat gerooid die in 1929 de naam Pier Panderstraat kreeg. Ten zuiden daarvan was in 1830 op de hoek van het Marssumerbinnenpad, thans Molenstraat, molen Het Lam van de Hoeksterpoortsdwinger overgebracht. De molen is in 1919 grotendeels ontmanteld en in 1988 geheel opgeruimd om plaats te maken voor een nieuw appartementengebouw. Daar weer ten zuiden van is in 1872 naar ontwerp van G.L. Vlaskamp, als belangrijk tuinarchitect de opvolger van Lucas Roodbaard, een tweede stadswatervijver aangelegd die tot 1888 als zodanig heeft gefunctioneerd, daarna als wandeling funcioneerde en in 1926 tot wandelpark, het Westerpark, is gewijzigd. Opnieuw even zuidelijker, op de noordelijke hoek van de huidige Fonteinstraat - in 1920 gevormd op het tracé van de vrij brede Fonteinssloot die recht naar het westen liep - was in 1865 broodfabriek De Hoop gesticht. Weer

iets zuidelijker stond de Harlingerstal voor de paarden van de trekvaartdienst op Harlingen die na 1866 - in 1862 was de spoorverbinding met Harlingen tot stand gekomen - tot de sloop in 1878 als petroleumpakhuis in gebruik was.

Een omvangrijke ruimtelijke ingreep onderging het gebied bij de Westersingel in 1900 door de aanleg van de tramweg naar Marssum. Het gekozen tracé liep van het spoorstation over de Willemskade zuidzijde en de toen nog in het verlengde liggende Verlaatsbrug en vervolgens niet de Westersingel op, maar met een boog naar het noorden door de toen nog onbebouwde landerijen heen. Die boog is het structuurvormende element voor de boogvorm van de Elizabethstraat geworden, waarvoor een particulier ondernemer in 1902 een ontwikkelingsplan van straat en bebouwing inleverde bij de gemeenteraad. Na het totstandkomen van de bebouwing van de Elizabethstraat werden de bouwactiviteiten voortgezet aan de Westersingelzijde. Voorts liep het tracé van de tram naar het noorden tussen de verswatervijver en broodfabriek door om bij de huidige Pier Panderstraat aftakkingen te krijgen naar de remises die achter molen Het Lam gebouwd werden en een voortzetting te krijgen over de Harlingersingel, met als halteplaats de herberg en af te buigen naar de Harlingerstaatweg. Ten noordoosten van de remises is in 1903 op particulier initiatief tussen Harlingerstraat en Tramstraat een buurtje van kleinschalige aaneengesloten burgerwoningen tot stand gekomen. Omstreeks 1910 waren de Harlinger- en Westersingel geheel bebouwd, slechts onderbroken door het Westerpark.

Huidig ruimtelijk karakter en bebouwingsbeeld

Het singelgebied volgt in zijn ruimtelijke invulling de hoofdlijnen van de meanderende stadsgracht, een ruimtelijke vorm die direct verwijst naar de vroeg-17de-eeuwse wallen met dwingers, de brede stadsgracht en de daar-omheen liggende singel. De bolwerken zijn in het tweede kwart van de 19de eeuw ontmanteld en grotendeels van plantsoen, inclusief de in het midden van de 17de eeuw gestichte Prinsentuin, voorzien, waardoor de stadsgracht het karakter van een waterlaan kreeg. De stadsgrachtszone met het brede water en met park/plantsoen en bomenlanen beplante oevers vormt een vriendelijke grens tussen de dichtbebouwde binnenstad en de minder compacte schilwijken daar omheen. De voortuinen van de singelbebouwing versterken deze

karakteristiek. Het noordelijk gedeelte heeft als antwoord op de plantages van de binnenstadsrand met bomen beplante groene oevers; in het westelijk gedeelte geven de eveneens met bomen beplante kaden met muren antwoord op elkaar, maar in het noordwestelijke stuk contrasteert de stenen kade van de singel met het plantsoen van de Vrouwenpoortsdwinger. De ruimte van de stadsgrachtszone wordt gekenmerkt door het meanderende beloop van de gracht, versterkt door beplantingen en bebouwing. Die structuurdrager levert verrassende, op onderling korte afstanden steeds wisselende zichtlijnen op.

Aan de singels staat een grotendeels gesloten bebouwing van meest voornamelijk woningen, in veelal eclectische en hier en daar Neo-Renaissancestijl totstandgekomen, in het noordoosten van een of twee bouwlagen met kap, overigens twee bouwlagen hoog; het blok etagewoningen aan de Harlingersingel drie lagen. Alle bebouwing maakt met architectonische en soms decoratieve middelen duidelijk front naar de singel. Aan de variatie aan vormmiddelen is af te lezen dat de panden tot stand zijn gekomen op particulier initiatief. Uitzondering op het individualistische ritme maken het ensemble herenhuizen tussen het Diaconessenhuis en de Herman Costerstraat, het ensemble van twee herenhuizen uit 1939 aan het begin van de Spanjaardslaan en het blok etagewoningen aan de Harlingersingel. De gesloten bebouwing wordt onderbroken door straataansluitingen van de achterliggende schilwijken die in de meeste gevallen kleinschalig zijn met uitzondering van die van de uitvalswegen naar Harlingen en Stiens in de noordwestelijke hoek die een breed profiel bezitten, in het midden van de jaren-1990 een minirotonde ontving waarop het in 1954 door G.J. Adema vervaardigde beeld van de ideale stamboekkoek, in de volksmond 'ús mem', is geplaatst.

De singelbebouwing kent dankzij bijzondere gebruiksfuncties op enkele plekken contrasterende ruimtelijke varianten. De noordelijke bebouwingswand van de Spanjaardslaan is als gevolg van de herstructurering in 1859/'60 teruggerooid komen te liggen, waardoor tot de Spanjaardsstaat een driezijdig pleintje is ontstaan. In het noordelijke gedeelte zijn de ruimtelijke accenten van oost naar west het vleugelvormige, in Neo-Renaissancestijl gebouwde Marcellis Govertsgasthuis, het Diaconessenpark met de deels gehandhaafde, als monumentwaardig gerespecteerde en tot appartementen ingerichte ziekenhuisgebouwen - het hoofdgebouw in Neo-Renaissancestijl, de daarachter gelegen

zogenoemde beddenvleugels grotendeels in een ingetogen Amsterdamse Schoolstijl - en aanvullende nieuwbouw in halfopen, parkachtige setting en een aantal vrijstaande herenhuizen tussen de hoeken van Transvaalstraat en Spanjaardslaan.

In het westelijke gedeelte van de singelbebouwing kent het noordelijk stuk enkele ruimtelijke omkeringen. Op de hoek van de Harlingerstraatweg en de Harlingersingel ligt het blok etagewoningen in Neo-Renaissancestijl ver teruggerooid, een positie die geaccentueerd wordt door de overdwarse ligging van de daarnaast staande voormalige herberg in Interbellumstijl. Daarop volgt een karakteristieke vrijstaande villa die de hoek van de Pier Panderstraat/Harlingerstraat markeert, waarop naar het westen de gesloten bebouwing van burgerwoningen volgt. Daarvoor ligt nabij de Vrouwenpoortbrug tussen Harlingersingel, Westersingel en Pier Panderstraat een gesloten, enkele malen vernieuwd en enigszins rafelig bouwblok met bedrijfsbestemmingen. Westelijk is in het begin van de jaren 1980 op de plaats van molen Het Lam een appartementengebouw tot stand gekomen dat qua volume, vooral hoogte, grove mzigheid en plaatsing met kleine voortuintjes dat structuur verstorend is. Vervolgens vormt de rand van het Westerpark een volumineuze groene rand van volgroeid boomgewas. In de zuidoostelijke hoek van het park lijken enkele villa's in Interbellumstijl en aan de Fonteinstraat een reeks gekoppelde herenhuizen in het park geschoven te zijn; naar het zuiden toe beantwoordt de bebouwing, inclusief die van de Elizabethstraat met de karakteristieke boogvorm als gevolg van het tracé van de tramweg, weer aan de algemene karakteristiek.

Nadere typering van de te beschermen waarden

In de nagenoeg graaf bewaarde stadsgrachtszone waar het singelgebied de buitenstrook van uitmaakt zijn de ontwikkelingen in hoge mate afleesbaar. Historisch en ruimtelijk vertelt zij over de drieënehalve eeuw oude singel om de vestinggracht en over de ontwikkelingen in een recent verleden die het huidige karakter hebben gevormd. Het gebied laat zien dat de niet planmatige functionele invulling met pragmatische bouwactiviteiten in een sterke, ondubbelzinnige ruimtelijke structuur de duidelijke en levendige ruimte en invulling heeft opgeleverd. De kaden en lanen aan de stadsgracht zijn de

ruimtelijk herhaald meanderende structuurbepalers die samenhang brengen in de levendigheid van de gevarieerde bebouwing.

Typerend zijn:

- de met de stadsgracht meanderende en op die gracht gerichte stedenbouwkundige structuur die ondubbelzinnig aansluit op en samenhang vertoont met de oude stadsomtrek;
- het groene antwoord op de binnenstadsrand met groene oevers voorzien van laanbeplanting (noord), met bomen beplante kaden (west) en voortuinen voor de woonhuizen met zowel bij de Noordersingel als de Westersingel aansluitende bijzondere groengebieden, het Diaconessenpark en het Westerpark;
- het gaaf bewaard gebleven laat-19de-eeuwse/vroeg-20ste-eeuwse architectuurbeeld en de ensemblewaarde van de singelbebouwing, waarin het Eclecticisme domineert, maar ook goede voorbeelden van Neo-Renaissance en Vernieuwingsstijl zijn te vinden. De bebouwing is merendeels een of twee lagen hoog met uitzonderingen van drie lagen en de overgrote meerderheid van de gebouwen is voorzien van een met keramische pannen belegde kap. De gebouwen zijn alle gebouwd van baksteen in diverse kleuren, waarin de bruinen en roden domineren en veelal versierd met allerlei banden, blokken en beeldhouwwerk van kunststeen in contrasterende kleuren;
- een grote verscheidenheid aan individuele panden met architectuurhistorische waarde.

Waardering

Het noordelijk en westelijk singelgebied maakt deel uit van de grotendeels gave en nauwelijks verstoorde uitwendige rand van de stadsgrachtszone die aan de oostelijke en zuidelijke zijde al tot het beschermd stadsgezicht behoren. De stadgrachtszone - de stadsgracht met de aanliggende kaden, plantages en singels maken ruimtelijk een continue ruimte uit, waar het bedoelde noordelijke en westelijke singelgebied onlosmakelijk toe behoort. Het gebied ligt ten noord-noordwesten en westen van de stadsgracht en wordt begrensd door de stadsgracht ten zuiden en ten oosten, de hoek van de Spanjaardslaan en Camstraburen aan de noordoostzijde, de zuidelijke hoek van de Elizabethstraat aan de zuidwestzijde en ten noorden en westen de achtererfgrenzen van de singelbebouwing inclusief de entrees van de Spanjaardslaan, Harlingerstraatweg, de

Harlingerstraat, de Tramstraat, de Pier Panderstraat, het gehele Westerpark, de bebouwing tussen Westerpark en Fonteinstraat en beide zijden van de Elizabethstraat.

Het gebied met de sterke historische structuurdrager van de meanderende stadsgraacht geeft met de laanbeplanting en met deels groene oevers en deels kadewanden op een hoogwaardige wijze antwoord op de groene binnenstadsrand van park en plantsoenen. Aan die sterke structuur is op een zeer gevarieerde wijze invulling gegeven met voornamelijk woningbouw van herenhuizen en burgerwoningen in Eclectische, vooral Neo-Renaissance en enige Vernieuwingsstijl. Het singelgebied is van groot algemeen historisch, stedenbouwkundig en architectonisch belang.

Begrenzing

De begrenzing van het aan te wijzen gezicht volgt aan de buitenzijde in grote lijnen de achtergrenzen van de aan de singels gelegen percelen en omvat daarnaast de open ruimtes van het Westerpark en het voormalige Diaconessenhuisterrein, die in de bebouwingsreeks zijn opgenomen. Aan de binnenzijde sluit de begrenzing aan bij het reeds eerder aangewezen beschermde stadsgezicht Leeuwarden.

De exacte begrenzing is aangegeven op bijgevoegde kaart MSP/06/02.

Rechtsgevolg

Ter effectuering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

Kaarten / afbeeldingen

Foto omslag (Dick van der Heijde jr, Leeuwarden nr 23185/95a)

1. Kaart uit ca. 1870, de gemeente Leeuwarden (gem. Leeuwarden)
2. Kaart 24b.III, het gebied van de Transvaalwijk en Bonifatius in 1905, gemeente Leeuwarden (gem. Leeuwarden)
3. Kaart 30b.III, het gebied van de Westerparkwijk en Vogelbuurt in 1905, gemeente Leeuwarden (gem. Leeuwarden)

Colofon

Uitgave: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2001

Tekst: G.P. Karstkarel, de gemeente Leeuwarden en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Productie

RDMZ, Zeist/Pure Digital Copycenter, Doorn